

Mark Angeles \ANG BABAE SA BALANGIGA at iba pang tula

ANG BABAE SA BALANGIGA

I

Unang uha ko ay narinig
Ng mga kawayang lumawiswis;

Inalayan ng mga kabibe
At mga balud sa pampang;

Ipinagbunyi ng mga lawaan
Gaya ng ibang anak ng uma.

Mga anak ng Balangiga
Kaming kaniig ang kalikasan.

Ipinaghele kami sa duyan
Ng taggutom at panggagahis,

Kaya't ibinabalik sa Ginóo,
Lakas namin at pagpapala.

Busog ako sa pangaral,
Sa kamote at sapsap,

Sa bulad at banaw.
Paslit pa lang ay batid na

Ang sagot sa patitguón:
Halu-ag nga kapatagan

Ginpugasan hin bulawan.
Hindi kailangang tumingala.

Tres Maria ay mga alitaptap
Sa gabing lulong sa panganib;

Tres Maria itong kumutitap
Sa tuktok ng aming simboryo

Nang apat na dekada—
Tatlong kampanang bakal,

Hindi man tinunaw,
Ginawang mga kanyon

At bayong-bayong na balang
Panagupa sa mga Espanyol,

Batingaw nito ay agunyas
Ng paghahari ng karimlan—

Ang pagpitak ng liwanag,
Ang adlaw ng aming pagbangon.

Mga anak ng Balangiga
Kaming pinatatapang ng tuba

At pananampalatayang
Kakampi namin ang langit.

Nakakintal ito sa aking dila
At dibdib, sa bawat pag-usal

Ng Santo Rosario at misal,
Hanggang maging mamaratbat

Akong dinadala ng mga paa
Maging sa mga liblib na lugar

Para bigkasin ang tresaryo
At ika-cuarenta nga dias.

Sisimulan ko ang pangangadi,
Katuwang ang mga parasabat

Na mga kaanak ng namatay
At iba pang nakikiramay;

Sisimulan ko ang siday.
Isasalaysay ko ang kasaysayan

Ng pakikibaka ng aming lipi.
Tatawagin ko ang pangalan

Ng bawat datu at babaylang
Nag-alsa: Bankaw, Pagali,

Tamblot, Dagami, Sumuroy.
Ganito namin inihahatid

Sa kabilang-buhay
Ang aming mga bugtó.

Mga anak ng Balangiga
Kaming di-mapatid ang katulinan.

Hindi bahag ang buntot
Sa gaba at kamatayan.

Hindi kami natigatig
Sa lagatak ng mga bota

At lagitik ng Krag-Jørgenseng
Bitbit ng tropang Amerikano:

Ang kilabot na Company C
Ng 9th Infantry Regiment;

Sangkot sa pagkalaboso
Sa Apache at kay Geronimo,

Sumabak sa sagupaan
Sa burol ng San Juan ng Cuba,

Nakipagpalitan ng putok
Sa nag-alsang Yihetuan ng Tsina.

Ano't mga maamong tupa
Silang tila kahiramang-suklay.

Nakitagay ng tuba,
Sumakay sa aming mga biro,

Nagsipag-indak sa kumpas
Ng aming awiting bayan.

At nang hindi kami mapaluhod,
Sinunog ang aming palayan,

Tinigbas mula sa pinagtubuan
Ang mga punong namumunga,

Hinablod ang aming mga lambat,
Sinamsam ang aming mga bigasan,

Inagaw ang aming mga patalim.
Dinukot ang aming kalalakihan;

Parang mga hayop na ikinulong,
Parang mga presong pinagserbisyo.

Ipinagbawal ang mga umpukan
Sa suspetsang sila ang pagpulungan.

At nang kanila nang lapastanganin,
Puri ng aming kababaihan,

Umapaw na ang tapayan
Ng aming pagtitimpi.

II

Ako si Casiana Nacionales.
Hindi ako pipikit.

Ako ang mamaratbat
Hindi lamang ng mga patay.

Ako ang mamaratbat
Ng mga anak ng Balangiga.

Súbay ko sa prusisyon
Ang pulutong ng mga bugto

Ng lalaking nagbalatkayong
Mga nagluluksang babae.

Suot namin ay itim na pandong,
Ternong itim na kimona at sáya;

Hatid ay mga kawayang kabaong
Na hindi bangkay ng mga batang

Dinapuan ng kolera ang dala,
Kundi armas pandigma. Sa loob,

Mga arnis ay alumpihit
Na may makulatang dayuhan;

Mga bolo ay uhaw na madilaan
Ang dugo ng kaaway.

Mil nuwebe siyentos uno,
Setyembre beynte otso,

Oras ng almusal, sa hudyat
Ni Valeriano Abanador

Na may arnis sa kaliwang kamay:
“Atake, mga Balangigan-on!”

Kumampanada ang kampana,
Pinukaw ang anim na pulutong

Sa sabayang pagsalakay. Tumugpa
Mula sa mga kalye at gubat.

Bumudyong ang mga pakakak
Gaya ng sa paglusob noong araw.

At nang simbahan ay nagbukas,
Iniluwal kaming ikapitong pulutong.

Kasama ko, kaliwa't kanan, pasugod,
Mga mandirigmang nagbihis-babae,

Wala nang pindong ng pagluluksa;
May nagbabantang bolong sunggab.

Hawak ang rosaryo at krusipiho,
Ako: "Atake, mga Balangigan-on!"

Matang-manok, napatda sa paglusob
Ang mga balik-harap. Natigagal

Ang mga puswelo at platong
Natilamsikan ng dugong banyaga.

Mga anak ng Balangiga
Kaming hindi pagagapi kahit kanino.

Mga aso ay lalong naulol.
Tinugis kami hanggang sa burol,

Kinatay ang aming mga kalabaw,
Kinitil ang buhay ng aming intoy.

Tinangay ang aming mga kampana
Bago ipalapa sa apoy ang isla.

Saksi ako sa pagtindog
ng aming katawhan.

Ako si Casiana Nacionales.
Isang babae sa larang ng paglaya.

Walang ipinag-agam-agam.
Dinggin mo ang aking awit.

KABUWANAN

Buwan-buwang dinadatnan
Ng paalala:
Sumisikad ang bahay-bata;

Nangangamba
Sa budhi, kung hindi man
Nananabik,

Gumagana pa sa pagsapupo
Sa sarili kong
Sanggol na aking iaatang

Sa ibabaw ng mundong
Aligagang
Manatiling buhay.

Buwan-buwan,
Pinapaalalahanang
May alalahanin

Sa gastusing dadalhin
Sa pagdadalang-tao—
Nakapulupot itong

Parang pusod
Sa leeg,
Salat sa inunan,

Ngunit pumipiglas
Sa bawat pintig
Ang nakaambang

Kabuwanan
Ng pag-alpas.

SESTINA NG ISANG SALESLADY

Buhol-buhol na naman ang trapik, kabi-kabila ang mall sale.
Sabog na ang plantsado kong buhok, hulasa ang makeup.
Hirap nang maitago ang pagkahapo sa bawat ngiti.
Puro paltos at kalyo ang naghahabulang mga paa,
Nakikipagbalyahan ako sa kalsada para lang makakain
At mabuhay ang aking pamilya. Isinusugal ko pati pahinga.

Unang utos ng kapitalista, bawal ang tulog at pahinga
Sa aming mga saleslady, lalo't holiday at clearance sale.
Naghihigpit na ng sinturon ay hindi pa kami makakain.
Kaya't mga humpak na pisngi ay namumutok sa makeup,
Balot ng stockings ang nanlalamig na mga binti't paa,
Kinakapalan ang lipstick nang mabantasan ang mga ngiti.

Sa dyip, may lalaking pasaherong panay ang ngisi, hindi ngiti,
Sa aking mga hita—sa dalawang oras na biyaheng pahinga—
Na bilad sa five-inches-above-the-knee kong palda. May paang
Kumikiskis sa aking paa. “Miss Ganda, di ba ngayon ang sale?”
Patay-malisyang singit ng maton. “Nagpapabili kasi ng makeup
Si misis. Kunin ko'ng number mo. Ililibre na kita ng makakain.”

Alok sa buhay-alamang. De-lata't frozen ang laging makakain.
Petsa de peligro araw-araw. Gayunman, ngiti lang nang ngiti.
With pleasing personality nga, di ba? Kapalan pa ang makeup
Para hindi halatang hinahanap ng katawan ang pahinga.
Pero hindi ko ito ginagawa para pilahang parang naka-sale.
Hindi komoditi ang aking pagkatao, mula ulo hanggang paa.

Heto nga't halos magkandamatay ang mga kuko sa paa
Sa walong oras na pagtayo, pitpit pa ng de-takong. Makakain
Na yata ng varicous veins ang mga hita't binti. At kapag may sale
Unahan sa stockings. At kung may kamot ang suot, walang ngiting
Haharangin ka ng SG at hindi papapasukin. May instant pahinga
Para mag-retouch kung maispatan ng bisor na manipis ang makeup.

Malabong magka-backpay o 13th month kaya tipid sa makeup.
Pati OT ay wala pang bayad. Ihanda sa paghagibis ang mga paa
Palipad sa stockroom, kapag ang kostumer ay walang pahinga
Sa pag-angkat ng stocks o size na hindi rin bibilhin. Makakain
Kaya ang sales reports at monthly inventories? Sige. Itulot ang ngiti,
Minamata ma't binabarat ng among tubong lugaw kahit nagpa-sale.

Pero aanhin ang makeup kung wala na kaming makakain?
Pudpod man ang mga paa, isusulong namin, nang may ngiti,
Sapat na suweldo at pahinga. Dignidad nami'y NOT FOR SALE!

SI NAGMALITONG YAWA

Ibinubukod ang lahat bago pa man isilang;
Hinihirang batay sa minulan. Una, sa angkan
At antas ng ginikanan. Kasunod ang kasarian.
Bago pa mangibabaw ang uha, ang guhit sa gitna
Ang nagtatakda ng tadhanang maging isang binukot:
Kinukuha sa kuna, inilalayo sa mga mata
At sabik na karga ng kahit sino sa magbanwa;
Sa balay, iniluluklok sa kaloob-loobang kuwarto
Malayo sa kuwartel ng mga kawal,
Malayo sa saloy ng sinag ng araw na batis
Ng kapangyarihan at lakas ng mga mandirigma.
Kaya sa bukotan nagsimulang kuminang,
Gaya ng bulan, ang maputlang balat. Sa silid
Maghapong sinusukat sa dangkal at dipa
Ang laksa-laksang ikid ng bulawang sinulid—

Hinihimay,

Hinahabi,

Hinihilom

Nang maging bulawang kasuotan ng kadatuan.
Sa ibang mga araw, nag-aaral ng pagsayaw
At pag-awit ng sugidanon sa mga pagdiriwang.
O kaya naman ay naghihintay na mamuko ang dibdib,
Tumbasan ng pangayu ang inalagaang karikitan.

Hulog ng langit itong kapalaran. Sa iba,
Parusa ang makatagpo ng mahimalang prinsesa.
Ano pa ang isang buong isla ng mga buntog
Na may libo-libo, milyon-milyong binukot,
Sa kilabot na islang binansagang Tarangban?
Kahit nakatanggap ng babalang patong-patong,
Tumulak doon si Buyong Humadapnon.
Kahit malapot na dugo ang kapara ng alon,
Hindi nagpatinag si Buyong Humadapnon
    Ang ginoong harangdon
        Datung parangkuton
Pangulo ng banwa at ng mga karatig na lupain
Haligi ng banwa at kalamnan ng kalibutan
    Abugon ang atubang
        Buruhisan ang adang
Nagayuma ng angaw-angaw na bulong,
Narahuyo sa pinakabatang dalagitang
Si Lubay Hanginon Mahubuk-hubukon.
Nabihag ng bighani ng Kurundalan
Ang datung magiting. Napikot ng alindog
Ang datung mapusok. Bakit ko babawiin
Ang laya ng buyong na madaling mabuyo?

Ako si Nagmalitong Yawa
Nagmaling Diwata
Gingmara Mungaw
Ginsaluging Agaw
Umbay Kinmayunan
Hindi taga-Idalum, ni taga-Ibabaw.
Mula sa mulaan ng buwang-liwayway.
Hiyas akong walang kapantay.
Sagradong buntog, pangulo ng mga buntog.
Binukot ako, ngunit hindi yanong binukot.
Sa dunikop kong hugis-mangkok,
Iniingatan ko ang kidlat at kulog.

Binukot akong makapangyarihan.
Makapangyarihan akong babaylan.
Isa akong tuyawan. Isa akong bilisyunan.
Sa kapangyarihan ng aking pamlang
Nagbalhin ako't ang aking bayhon
Kahawig ni Buyong Humadapnon.
Ako ngayon si Buyong Sunmasakay.
Isang makisig na datu. Isang malangga.
Narito ako ngayon sa harap ng bibig
Ng yungib na nanatiling nakapinid,
Walang natamo ni gasgas o bitak,
Sa kabila ng sari-saring seremonyas
Ng sari-saring babaylang nangahas
At nabigong ito ay mapabagsak.
Nakahanay ang aking kawa at pinggan,
Puno na ng patak ng pada ang pinyugan,
Kuminang ang dalongdong at pamlang.
Inilabas ko ang turungbon at baragtingan.
Inilabas ko ang ralanhan at paranyakan.

Isinugo ko ang usok ng kamangyan.
Ipinakausap ko si Laon Sina sa yabon
Na ipadala ang haraywan at saragudon.
Pinadagundong ko ang agong at karatung.
Mga labi at katawan ko ay umindayog,
Nakiusap na sa katawan ko ay pumasok
Sina Duwindi at Taghuy. Umikot-ikot
Akong gaya ng trumpo; nagsaboy
Ng sibukaw; inalog-alog ang banay.
Kisapmata kong binunot ang iwa sa kaluban.
Lumundag at inakyat ko ang mga baitang.
Pintuan ng yungib ay aking pinahiran
Ng dagondong at pamlang, saka inundayan
Ng saksak ng aking balaraw. Umatungal
Itong parang halimaw na nasaktan.
Ngunit pakaladkad pa rin itong nabuksan.
Kaya't tinawag ko mula sa urugan
Sina Sumanggi Linti at Ibay Padalugdug.
Tinamaan ng kidlat, sinundan ng kulog,
Ang daliping nabitak at nadurog.
Tumilapon ang isang piraso pahilaga,
Sa hampasang-alon naman ang kabila.
Agad natambad ang laksa-laksang buntod.
Linis nang bangkay mandin sila sa liwanag.
Yuta-yutang binukot ang aking dinampot,
Angaw-angaw ang nahulog sa aking kamay.
Walang natirang hindi ko nawakwak.
Wala akong itinirang hindi ko nakatay
Sa aking mga kabarong nahirang
Para maghabi at manukso ng kalalakin-an.
Mga kiral sila sa digmaan ng kasarian;
Mga babayhanang laya ay kamatayan.

TAON NG DUGO

Taon iyon ng nilalangaw na dugo sa kalsada.
Naroon ako sa ikatlong baitang ng hagdan,

Nakahawak sa balustre, alanganing
Sampu ang edad. May mantsa ng dugong

Tumagos hanggang sa pundilyo ng salawal;
Batik ng dugong tila namukadkad. Nang una,

Akala ko'y tinamaan ako ng ligaw na bala
Habang inaalisan ng dugo, hasang, at lamanloob

Ang tulalang hasa-hasang iniutos sa aking bilhin;
O talsik iyon ng dugo ng isa na namang tulak

Na tinukhang o ng drayber ng traysikel na inutas
Sa terminal ng kung sinong mainit ang dugo

Dahil sa onsehan. Agad kong inalis ang panloob,
Umurong ang ilong sa lansa ng dugong sumaboy

At kumulo ang dugo sa pahiwatig ng katawan:
Ito ang kaganapan ng kasariang di kailanman

Inangkin, ang kaayusang dudulo sa kagampan
At pagsisimpan ng sarili kong dugo't laman.

Buwan-buwan ko itong hihintaying dumating
At darating itong akyat-bahay na uhaw sa dugo.

Narito ako sa ikatlong baitang, palundag
Sa paanan ng hagdan, nagdurugo ang pusong

Maton. Nag-aalsa ang kalooban at di akin
Ang aking katawan, lumuha man ako ng dugo.

Taon iyon ng nilalangaw na bangkay sa bangketa.
Taon iyon na sampu-sampera ang padugo.